

LUGHA KATIKA VITABU VYA WATOTO*

K.K. Kahigi
Idara ya Kiswahili
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

1.0 Utangulizi

Uandishi wa vitabu vya watoto kwa Kiswahili umeanza kufahamika kwa wengi kutokana na juhudi za Mradi wa Vitabu vya Watoto Tanzania ulioanzishwa mwaka 1990. Ni jambo geni kwa wengi - waandishi na wahariri - na inawapasa wote hao wajifunze mambo mengi juu ya uandishi huu iwapo wana nia ya kutoa mchango unaofaa katika uwanja huu. Makala hii imewalenga wote wenye nia ya kujifunza juu ya lugha katika vitabu vya watoto.

Madhumuni ya makala hii ni kueleza juu ya lugha inayofaa katika vitabu vya watoto. Tutahusika na (a) vipengele vya kisarufi vya utaratibu wa matamshi, sarufi-maumbo, msamiati, sarufi-miundo na maana, na (b) vipengele visivyo vya kisarufi lakini ambavyo vinahusiana na kufaa au kutofaa kwa lugha katika maandishi. Vipengele hivi vya mwisho ni uwazi, uwekevu na muwala.

Ili mazungumzo yetu yaweze kueleweka bila matatizo, hatuna budi kutanguliza maelezo mafupi juu ya ngazi za vitabu vya watoto.

Mradi wa Vitabu vya Watoto Tanzania unatambua ngazi tatu za vitabu vya watoto:

Ngazi I:	Awali hadi darasa la 2
Ngazi II:	Darasa la 3 na 4
Ngazi III:	Darasa la 5, 6, na 7

Inafaa ieleweke kuwa: (a) kwa kiasi kikubwa, ngazi hizi zinawiana na ngazi za kielimu zinazotambulika katika mihtasari yetu ya shule ya msingi, na (b) watoto walio kwenye ngazi hizo wako pia kwenye ngazi tofauti za ukuaji wa kiakili na ujuzi wa lugha.

Kulingana na maelezo haya, **lugha inayofaa** katika vitabu vya watoto ni ile inayolingana na ngazi ya kielimu ya watoto waliolengwa.

Mada yetu imegawanywa katika sehemu zifuatazo: vipengele vya kisarufi (2.0): utaratibu wa matamshi (2.1), sarufi-maumbo (2.2), msamiati (2.3), sarufi-miundo (2.4), maana (2.5), na vipengele visivyo vya kisarufi (3.0) vitatu: uwazi (3.1), uwekevu (3.2) na muwala (3.3). Sehemu ya 4.0 ni hitimisho. Mwishoni mwa makala kuna nyongeza ya orodha ya istilahi zisizofahamika sana na visawe vyake katika Kiingereza.

* Makala hii, katika ufupisho wake, ilihudhurishwa kwenye Warsha ya Uandishi wa Vitabu vya Watoto iliyoendeshwa na Mradi wa Vitabu vya Watoto, DSM, katika jengo la Halmashauri ya Uingereza (British Council), tarehe 24 Agosti - 4 Septemba 1992.

2.0 Vipengele vya kisarufi

2.1 Utaratibu wa Matamshi

Utaratibu wa matamshi ya lugha unajumuisha (a) matamshi ya kitamkwa kimoja kimoja, (b) matamshi ya mifuatano ya vitamkwa, (c) matamshi ya neno (ambayo, pamoja na kujumuisha (a) na (b) huhusisha sifa-bainishi nyingine k.m. shada, urefu wa kitamkwa, n.k.) na (d) matamshi ya sentensi aina aina, yanayojumuisha ulinganuzi wa kiimbo kulingana na aina ya sentensi (swali, amri, kauli, mshangao, n.k.). Matatizo ya kimatamshi kwa mjifunzaji wa lugha yaweza kutokea kwenye darajia zote hizo.

Matatizo ya kimatamshi huwahusu zaidi watoto ambao Kiswahili si lugha yao ya kwanza, japo yaweza pia kuwahusu wale ambao lahaja ya Kiswahili waitumiayo ni tofauti sana kimatamshi na Kiswahili sanifu. Wengi wao hawa huanza kujifunza Kiswahili sanifu wanapoanza kusoma shule ya msingi. Katika kujifunza lugha na kujifunza kusoma, watoto hawa huanza na matamshi ya silabi, neno moja moja na alfabeti, halafu fungu la maneno na sentensi sahili, na huendelea hatua kwa hatua, hadi wakajua miundo yote iliyolengwa na muhtasari wa shule ya msingi.

Kwa mtoto anayeanza kujifunza lugha au lahaja mpya, vipo vipengele vya kimatamshi ambavyo vinafaa kuingizwa kwenye vitabu vya awali, na vile visivyofaa. Kuhusu Kiswahili sanifu, wanaelimu wanakubaliana kwamba vitamkwa vyote (hata kama ni vigumu kutamkika!) pamoja na mifano ya silabi zilizo wazi (k.m. ba, ma, da) lazima viwe kwenye kitabu cha kwanza. Kitabu hicho pia lazima kiwe na maneno yaliyo rahisi kutamkika kama baba, mama, dada, n.k.

Mambo ya kuepuka katika vitabu vya awali ni haya yafuatayo. Kwanza, mifuatano ya konsonanti iliyo migumu kutamkika (iliyo katika maneno yenye silabi zisizo wazi). Mifano ya maneno yenye mifuatano hiyo ni: **inspekta, skrubu, springi**, n.k. Maneno kama haya hayafai kuwa kwenye vitabu vya awali yaani vile vyenye michoro na maneno, au vya alfabeti na maneno. Pili, maneno marefu marefu kwenye vitabu hivi yaepukwe. Maneno yenye silabi moja, mbili au tatu ndiyo yatumike. Marefu zaidi, k.m. **mkokoteni, kudanganyika, mkurugenzi**, n.k. yatumike katika vitabu vya baadaye.

2.2 Sarufi-maumbo

Sarufi-maumbo huhusika kwa kiasi kikubwa na namna mbalimbali za uundaji wa maneno. Hapa tutahusika tu na **uambatizi, unyambuzi na urudufishaji**.

Uambatizi huhusika na uwekaji wa viambishi kwenye mizizi ya maneno bila badiliko lolote la maana au aina ya neno. Tukichukua mfano wa **mtu** na **watu**, viambishi hapa ni **m-** na **wa-** na mzizi ni **-tu**. Katika mfano mwingine **a-na-kimbi-a**, mzizi ni **-kimbi-**, **a-** ni kiambishi-nafsi, **-na-** ni kiambishi cha njeo na hali (endelefu), na **-a** ni kiambishi-tamati. Na katika mfano mwingine, **hawakulima**, mzizi ni **-lim-**, **ha-** ni kiambishi-kanushi, **ku-** ni kiambishi cha njeo iliyopita kanushi, na **-a** ni kiambishi-tamati. Katika mifano hii yote maana na aina ya neno inabaki ile ile; viambishi vinafanya kazi za kisarufi tu.

Kwa hakika, viambishi vinavyohusika na uambatizi ni vingi katika Kiswahili. Kanuni zake pia ni nyingi, na baadhi yazo zina vighairi. Ni wazi basi kuwa mtoto wa miaka kama minne hawezi kuwa ameudhibiti uambatizi katika mapana na marefu yake. Na yule ambaye kwake Kiswahili ni lugha ya pili au ya tatu hali yake ni ngumu zaidi. Baadhi ya viambishi-ambatizi ambavyo si rahisi kuvidhibiti vinahusu sentensi changamano, kwa mfano: **-vyo-** (namna: Ulelewavyo ndivyo ukuavyo), **-po-** (wakati: Alipofika tulimpokea), **-nge/ngali** (Ningemwona

ningemtunuku), na maumbo mbalimbali yaashiriayo urejeshi (k.m. mtoto aliyetoroka juzi amerudi; Kitabu kilichopotea kimepatikana).

Ni wazi kuwa matumizi ya viambishi hivi yabidi yaepukwe kabisa kwenye Ngazi ya I. Kwenye ngazi ya II baadhi ya viambishi hivi vinaweza kutumika, ila kwa uangalifu mkubwa. Kwenye ngazi ya III vyote vinaweza kutumika. Inafaa ifahamike kuwa uambatizi umefungamana na sarufi-miundo; hivyo jambo hili litajitokeza tena tutakapozungumzia miundo ya sentensi.

Namna nyingine ya uundaji wa maneno ni unyambuzi. Huu ni uwekaji wa viambishi kwenye mzizi, tokeo likiwa kubadili maana au aina ya neno. Tuangalie mifano michache. Mfano wa kwanza unahusu uundaji wa nomino kutokana na vitenzi, k.m. **-soma: somo, msomi, n.k.** Mfano mwingine ni uundaji wa vitenzi kutokana na nomino ambao umetokea katika historia ya Kiswahili, k.m.: **sababu: - sababisha; makini: makinika, makinisha; maana: maanisha; gundi: gundisha; n.k.** Katika mifano hii neno linaingia katika aina tofauti kwa kuwekwa viambishi-nyambuzi. Mfano mwingine wa unyambuzi ni ule uhusio vitenzi. Maana ya kitenzi huweza kuongezwa au kubadilika pindi mzizi wa kitenzi unapowekea viambishi mahususi. Kwa mfano, mizizi **-tend-** na **-fung-** inaweza kuwekwa viambishi kama ilivyoonyeshwa hapa.

-tend-a:	-tend-e-a	fung-a:	-fung-i-a
	-tend-ek-a		-fung-ik-a
	-tend-esh-a		-fung-ish-a
	-tend-u-a		-fung-u-a
	-tend-ek-e-a		-fung-ik-i-a
	-tend-an-a		-fung-an-a
	-tend-e-an-a		-fung-i-an-a
	-tend-esh-an-a		-fung-ish-an-a
	tend-u-an-a, nk		-fung-u-an-a nk.

Katika mifano hii, viambishi vinavyosababisha mabadiliko ya maana viko katika herufi nzito. Baadhi ya mabadiliko ni kidogo, k.m. **tend-e-a**, yaani "**tenda** kwa ajili ya" n.k.; mengine yanashiria kinyume, k.m. **-fung-u-a**; mengine usababisho, k.m. **-tend-esh-a**. n.k. Mifano mingine ni changamano zaidi kwa vile inaunganisha viambishi nyambuzi viwili, k.m. **tend-e-an-a, tend-ek-e-a, fung-ish-an-a** n.k.

Uwanja wa unyambuzi katika Kiswahili ni mpana, na yeyote anayetaka kuutalii anaweza kurejelea vitabu vya sarufi. Hata hivyo, mifano hiyo michache inatosha kuonyesha kuwa unyambuzi katika lugha hii si jambo rahisi. Hii ina maana kwamba matumizi ya viambishi-nyambuzi yafaa yadhhibitiwe katika uandishi wa vitabu vya watoto. Ni wazi kuwa, kwa jumla, matumizi ya viambishi hivyo hayafai kabisa kwenye Ngazi ya I - isipokuwa tu iwapo maneno yanayohusika ni ya kawaida, k.m. **-fung-a/-fung-u-a**. Kwenye ngazi ya II baadhi ya viambishi vinaweza kutumika, hasa vile vinavyoonyesha uhusiano usio changamano wa kisintaksia, k.m. **-tend-e-a** (Jomo alimtendea vibaya mwanae), **-tend-ek-a** (Jambo hilo lilitendeka). Maneno yenye mfuatano wa viambishi-nyambuzi k.m. **-tend-an-ish-a, tend-esh-an-a, -tend-ek-e-a** n.k. yafaa yaepukwe. Maneno kama hayo yanaweza kuanza kuingizwa kwenye vitabu vya Ngazi ya III kwa uangalifu.

Njia nyingine ya kuunda maneno ya Kiswahili ni urudufishaji. Kwa njia hii, neno au shina hurudiwa na kuunda neno ambalo ni maradufu ya lile la kwanza. Urudufishaji huambatana na tofauti ya kimaana baina ya neno la asili na neno jipya. Mifano ya kawaida ni: **upesupesesi, harakaharaka, polepole, kidogokidogo, tengenezatengeneza, fanyafanya, vunjikavunjika, fujafuja, angaliaangalia**, n.k. Mifano ni mingi sana. Ni wazi kuwa maneno kama haya hayawezi kutumika katika vitabu vya awali kabisa - vile vya michoro na maneno au alfabeti na maneno. Lakini katika vitabu vya baadaye, kuanzia darasa la pili na

kuendelea, maneno haya yaweza kuingizwa kwa uangalifu; yaani kuanza na maneno ya kawaida kama **harakaharaka, upesiupesi, polepole**, na kuendelea na maneno mengine kama **semasema, fanyafanya, n.k.**

2.3 Msamiati

Msamiati ni maneno yote yaliyo katika lugha. Mtoto ambaye Kiswahili ni lugha yake ya kwanza anapoanza kusoma huwa ana msamiati finyu, kiidadi na kimtindo. Na yule ambaye si mzawa wa lugha hii msamiati wake ni finyu zaidi! Msamiati huu hupanuka kutegemea jinsi watoto wanavyoendelea kujifunza na kukua. Wanaelimu, kwa kutambua jambo hili, huelekeza msamiati upi unafaa kwa ngazi au hatua ipi. Muhtasari wetu wa shule za msingi (1969) unazingatia jambo hili ingawa orodha za maneno zilizopendekezwa kwa madarasa mbalimbali zina upungufu unaohusiana na utafiti finyu uliokuwepo wakati huo.

Katika kufikiria ni msamiati upi unafaa kwa ngazi ipi, waandishi wa vitabu vya watoto inafaa wazingatie mambo yafuatayo:

- (1) Msomaji huelewa maana ya neno iwapo maana hiyo anayo tayari katika umilisi wake. Hata hivyo, msimamo huu mkali unaweza kuelegezwa kwa kuongeza kuwa (a) katika kusoma yawezekana kabisa maana ya neno ikapatikana kutokana na muktadha wa kimatini, na (b) maumbo ya maneno yanaweza kueleweka iwapo viambishi-nyambuizi vilivyotumika vinafahamika.
- (2) Katika kujifunza msamiati, maneno ya kwanza huwa ya mguso. Maneno haya hubusu mambo, hali au matendo ambayo yamo katika mazingio ya mtoto. Kwa kiasi kikubwa, msamiati wa aina hii ndio walio nao watoto walio kwenye ngazi ya I na ya II. Mtoto huwa tayari kuanza kuelewa msamiati wa kidhahania (usio wa kimguso) pindi afikiapo hatua fulani katika ukuaji wa kiakili. Na hatahapa mtoto huanza na maneno ambayo yanahusika na watu, matendo au hali iliyomzingia. Kwa mfano, itamwia rahisi zaidi kujua maana za maneno kama **upendo, urafiki**, au **wizi kuliko maneno kama uraia, uzalendo n.k.**

Kwa kuzingatia mambo hayo muhimu tunaweza kusema kuwa waandishi wa vitabu vya watoto kwa ajili ya ngazi ya I lazima watumie msamiati wa mguso tu. Vitabu vya Ngazi ya II vinaweza kutumia maneno machache ya kidhahania, k.m. **utundu, ubaya, uzuri, urafiki, udugu**, kwa kuwa yanahusiana na hali, matendo, au mahusiano ambayo yamemzunguka mtoto. Lakini vitabu hivyo visitumie maneno yanayowakilisha dhana ngumu za kidhahania kama **uzalendo, ubeberu, utaiifa, n.k.** Maneno hayo yanaweza kuanza kutumika kwenye ngazi ya III.

Kadhalika, msamiati wa kutumia katika vitabu vya watoto yapasa utokane na lahaja sanifu ya Kiswahili. Usitokane na lahaja nyingine, k.m. Kimrima, Kimvita, Kimakunduchi, n.k. kwa kuwa lahaja hizi hazifahamiki kwa wote watakaosoma vitabu hivyo. Vile vile, simo zisitumike katika vitabu hivyo. Simo ni maneno yazukayo mahali au katika kundi fulani kutimiza haja fulani ya kimawasiliano, lakini kwa jumla ni maneno ya kupita. Kwa kuwa matumizi yake ni finyu kieneo, na kwa kuwa kwa jumla si ya kudumu, si vizuri kuyatumia katika vitabu vitakavyotumika kote kisemwapo Kiswahili kwa muda mrefu. Zaidi ya hayo, inafaa vitabu vya watoto viwe vielelezo vizuri vya matumizi bora ya lugha kimsamiati.

Jambo la mwisho linahusu nahau kama sehemu ya msamiati wa lugha. Nahau ni fungu la maneno ambalo maana yake haitokani na ujumla wa maana za maneno yaliyomo kwenye fungu hilo. Mifano ni: **kuvunja ungo, kukata roho, kuzunguka mbuyu n.k.** Nahau hazifai kutumika kwenye ngazi ya I na ya II. Inafaa zianze kutumika kwenye ngazi ya III ingawa hata kwenye ngazi hii yafaa zitumike kwa uangalifu.

Kutokana na tuliyoyasema hapo juu, tunaweza kusema kuwa msamiati unaofaa katika vitabu vya watoto ni ule unaochukuana na ngazi za ukuaji zinazohusika. Kwa hakika, hii haimaanishi kuwa kila neno litakuwa linafahamika kwa watoto wote walio kwenye ngazi moja. Hii haiwezekani, kwani watoto wetu wanakulia katika hali na mazingio yanayotofautiana. Lakini kama mtoto hajui neno moja au mawili katika hadithi hatakosa kuifurahia kwa sababu hiyo; zaidi ya hayo, udadisi wake utamfanya aulize maana za maneno hayo ili ajiongezee msamiati.

2.4 Sarufi-miundo

Umilisi wa kisarufi-miundo hujumuisha ujuzi wa mifuatano ya vijenzi katika virai/mafungu na sentensi, upatanisho wa kisarufi, na aina za sentensi. Katika kujifunza lugha mtoto huanza na miundo sahili kabisa na kisha, hatua kwa hatua, hujifunza miundo mingine. Hadi kufikia umri wa miaka minne/mitano mtoto huwa amefahamu mengi ya hayo yaliyotajwa, ingawa mengi mengine huwa bado yanamtatanisha. Mtoto ambaye anaanza kujifunza Kiswahili shuleni anakabiliwa na tatizo tofauti kwani inambidi kujifunza lugha hii huku akijifunza stadi ya kusoma na kuandika. Hali hii peke yake inawalazimisha waandishi wa vitabu vya watoto kuzingatia muhtasari wa Kiswahili.

Katika sehemu hii tutahusika na mambo mawili: aina za sentensi na sentensi sahili za kuepukwa kwenye Ngazi ya I.

2.4.1 Aina za Sentensi

Hapa tutahusika tu na aina za sentensi kimuundo.

Kimuundo zipo aina kuu mbili za sentensi: sahili na zisizo sahili. Sentensi zisizo sahili hugawika katika makundi mawili: sentensi changamano na ambatano.

Kwa mujibu wa maelezo rahisi, sentensi sahili huwa na kitenzi kikuu kimoja, na huwa sawa na kishazi huru (tungo yenye kiima na kiarifu). Sentensi zisizo sahili huwa na vitenzi vikuu viwili au zaidi. Sentensi changamano hujumuisha miundo yote ihusuyo utegemezaji (k.m. **Mtoto aliyetoroka amerudi, Akiondoka mapema atarudi mapema. n.k.**) na ukamilishaji/ujalilizishaji (k.m. **Ni wazi kuwa hajamwona, Alithibitisha kwamba anakuja, Silazimiki kutokuua, n.k.**). Sentensi ambatano huundwa na vishazi huru viwili au zaidi kwa kutumia viambatanishaji na, au, na lakini/bali, k.m. **Baba analima na mama anapika chakula, Kaka atanipa au ataninyima?, Nilimshauri lakini yeye haambiliki n.k.**

Katika kufikiria ni miundo ipi itumike kwenye ngazi ipi, inatubidi tuzingatie maelekezo yaliyotolewa katika Muhtasari wa Kiswahili wa shule ya Msingi (uk. 24-27). Miundo iliyokusudiwa kufundishwa imegawanywa katika makundi matatu kulingana na viwango vya wanafunzi:

- (1) miundo iliyokusudiwa darasa la kwanza na la pili
- (2) ile iliyokusudiwa madarasa ya pili, tatu na nne, na
- (3) ile iliyokusudiwa madarasa ya tano, sita na saba

Mgawanyo huu unawiana vizuri na 'ngazi' tunazozizungumzia hapa, tofauti ndogo ikiwa kuwa katika mgao ulio muhtasari ni makundi ya kwanza na ya pili yanaingiliana. Hapa tutatumia isitilahi ambayo tumekuwa tukitumia, yaani 'ngazi', kurejelea makundi haya.

Mpangilio wa miundo ya kujifunza kwenye Ngazi ya I hadi ya III umefuata kanuni ya kielimu inayoelekeza kuanza na mambo mepesi na kuendelea, hatua kwa hatua, na mambo magumu zaidi.

Kwenye Ngazi I wanafunzi wanaanza na neno moja moja, na kuendelea na mafungu sahili (k.m. **mia moja, mwalimu Shija, mtoto mkubwa**) na mafungu ambatano (**kitabu na kalamu**), halafu sentensi sahili (k.m. **Mtoto analia**) na sentensi ambatano (k.m. **Tembo alisoma kitabu na kuandika barua**).

Miundo hiyo inaendelezwa kwenye Ngazi ya II. Miundo inayosisitizwa kwenye ngazi hii ni pamoja na (a) miundo yenye vitenzi elekezi, yaani vitenzi vyenye kuchukua yambwa na yambiwa (k.m. **Soko alileta maji, Soko alimpa Kazi maji**), (b) miundo yenye virai husishi (k.m. **Alisafiri kwa basi**) (c) miundo yenye kubeba dhana ya sharti (k.m. **Sharti aende, lazima aende**) na (d) muundo wa kauli ya kutendwa (k.m. **Mwizi alipigwa na watu**). Ingawa haikutajwa kwenye muhtasari, si vibaya kupenyeza sentensi changamano chache kwenye hatua za mwisho za ngazi ya II. Kwa mfano si vibaya kupenyeza muundo rejeshi (k.m. **Mtoto aliyenipa kitabu yuko wapi?**) kwenye vitabu vya kiada na ziada.

Miundo inayofundishwa na kutumika kwenye Ngazi ya I na ya II huendelea kutumika kwenye ya III. Kwenye ngazi hii ndipo miundo yote isiyo sahili iliyobaki hufundishwa na kutumika. Hapa sulubu zinazodhihirisha utegemezaji wa namna mbalimbali hufundishwa na kutumika katika vitabu vya kiada na ziada, k.m.

baada ya ...	(Baada ya kupata shida hizo zote mwishowe amepata faraja)
ingawa.. lakini:	(Ingawa sina fedha lakini sitaiba)
ki.... ta...	(Ak iwahi atakuta hajaondoka)
sipo...	(Asi owahi hatamkuta)
..nge..	nge.. (Ange kuwa mwalimu ang efundisha vizuri)
kama... uta/huta..	(Kama utamkuta utamsaidia)

Katika sulubu hizi, ni mfuatano wa viambishi-ambatizi (k.m. nge... nge...) (tulivyovitaja katika sehemu ya 2.0) na viunganishi (k.m. **baada ya**) vinavyohusika.

Miundo mingine isiyo sahili inayofundishwa na kutumika ni ile ihusuyo ukamilishaji wa aina mbalimbali, k.m. **Sikuona alimwambia mama kwamba/kuwa atakuja, Alithubutu kututukana bila sababu, n.k.**

Sasa tuangalie mambo yapaswayo kuepukwa kwenye kiwango cha sentensi. Jambo la kwanza kabisa ni sentensi zisizo sahihi kisarufi. Tatizo hili hukutwa sana katika insha za wanafunzi wa Kiswahili, na hatuna haja ya kulizungumzia sana. Inatosha tu kusisitiza kuwa mwandishi wa vitabu vya aina yoyote anapaswa kujifunza sarufi ya Kiswahili na kujua vizuri. Bila kufanya hivyo hawezi kufanikiwa katika shughuli ya uandishi.

Jambo la pili la kuepuka ni sentensi ndefundefu. Kwa kawaida sentensi ndefu hutokana na kutungamanisha sentensi ambatano na sentensi changamano katika mkururo mmoja. Hata kama zimefuata kanuni zote za usahihi kisarufi, sentensi ndefu sana ni ngumu kueleweka - hata kwa ngazi ya III -, hasa kama zimechangamana sana. Sentensi za aina hii hazifai na yapaswa ziepukwe. Ingawa ni vigumu kukadiria urefu wa sentensi unaokubalika kwa ngazi tunazozizungumzia, inafaa tupendekeze mwongozo fulani wa kufuata. Kwa mujibu wa uzoefu wetu na utafiti mdogo tulioufanya, tunapendekeza kuwa sentensi ndefu kabisa kwenye ngazi I isizidi maneno kumi, kwenye ngazi ya II isizidi maneno kumi na matano, na kwenye ngazi ya III isizidi maneno ishirini. Baada ya kutaja kikomo hicho, inafaa tusisitize kuwa mtindo bora ni ule wa sentensi fupifupi. Tujizoeze kutumia mtindo huu rahisi, na tutumie sentensi ndefundefu tu pindi inapolazimu.

Jambo la tatu la kuepuka ni uakifishi mbovu. Uakifishi hujumuisha alama na taratibu za kimaandishi zenye dhima mbalimbali, k.m. kuonyesha mwanzo na mwisho wa sentensi, kusisitiza au kubainisha maana n.k. Baadhi ya alama zitumikazo ni: herufi kubwa, nukta,

mkato, nukta-mkato, nukta pacha, alama ya swali, alama ya mshangao, alama za semi, n.k. Uakifishi mbovu ni miongoni mwa matatizo makubwa ya kiuandishi mashuleni na vyuoni, magazetini, n.k. Maandishi yenye matatizo makubwa ya kiuakifishi ni vigumu kueleweka, na hayana mvuto. Hivyo tujifunze kwa makini alama na taratibu zote za uakifishi, na tuzitumie katika uandishi wetu ili maandishi yetu yawaelee na kuwavutia walengwa.

2.4.2 Sentensi sahili za kuepukwa kwenye Ngazi ya I

Hapo juu tumetaja kuwa sentensi sahili zinatumika kuanzia kwenye Ngazi ya I. Inafaa tuisitize kuwa si miundo sahili yote inatumika kwenye ngazi hii. Kwa mfano, muhtasari wenyewe umeelekeza kuwa kauli ya kutendwa ifundishwe na kutumika kwenye Ngazi ya II. Miundo mingine inayobidi kuepukwa kwenye ngazi hii ni ile inayohusisha mifuatano ya njeo na hali, yakinishi na kanushi. Mifano ya mifuatano hiyo ni:

Njeo ijayo:	Yakinishi Tutakuwa tunakula au Tutakuwa tuk ila	Kanushi Hatutakuwa tunakula au Hatutakuwa tuk ila
Njeo iliyopo:	Tunakuwa tuk ila Tunakuwa tumekula	Tunakuwa hatul i Tunakuwa hatujala
Njeo iliyopita:	Tul ikuwa tunakula au Tul ikuwa tuk ila	Tul ikuwa hatul i

Mifano hiyo ni migumu kueleweka kwa watoto walio kwenye Ngazi ya I, na inabidi iepukwe. Ifundishwe na kutumika kwenye Ngazi ya II pamoja na kauli ya kutendwa.

2.5 Maana

Maana ni kitovu cha mchakato wa mawasiliano. Kuwasiliana kutumia lugha ni 'kubadilishana maana'. Miongoni mwa mambo muhimu katika ukuaji wa umilisi wa kimaana ni uongezaji wa msamiati, ujuzi wa mahusiano ya kimsamiati (k.m. usawe, unyume, upolisemi n.k.) na ujuzi wa miundo mbalimbali ya kuwasilishia maana.

Watoto walio kwenye Ngazi I-III wako kwenye viwango tofauti vya umilisi wa kimaana. Utofautiano huo unaonekana wazi zaidi kwenye kiwango cha msamiati (maana za maneno) na sentensi - ala mbili muhimu za uwasilishaji wa maana.

Tunaweza kupambanua namna mbili za uwasilishaji wa maana: wa moja kwa moja na usio wa moja kwa moja. Uwasilishaji wa moja kwa moja ni ule unaorejelea maana ya msingi ya kamusi. Kulingana na maana hii, **ua ni ua, giza ni giza, kondoo ni kondoo**, n.k. kama ilivyoelezwa katika maana ya msingi ya kamusi. Uwasilishaji wa maana usio wa moja kwa moja ni ule ambao kwao uhusiano wa kimsingi wa kikamusi baina ya kiashiria (umbo au muundo) na kiashiriwa (maana) umetenguliwa. Kwa hiyo, unaweza ukakuta kwa mfano, **ua si ua tena, bali ni mpenzi**, au **giza si giza tena bali ni kitu kisichofahamika**, au mtu akisema: **Wewe ni mtu mwema kweli** hana maana hiyo hasa bali kinyume chake. Uwasilishaji usio wa moja kwa moja tuliiona vile vile kuhusiana na nahau ambayo maana yake haitokani na ujumlizo wa maana za maneno yaiundayo.

Kwa ujumla uwasilishaji wa maana usio wa moja kwa moja unajumuisha mambo mawili: aina mbalimbali za uhamishaji wa maana, na uwasilishaji wa ukweli kwa njia iliyopotolewa.

2.5.1 Uhamishaji wa maana

Hapa tutahusika na vipengele vilivyojikita kwenye uhamishaji wa maana. Hii ni mbinu ya kuibua maana ya kiashiria (neni, fungu, n.k.) kutokana na maana ya kiashiria kingine. Uhamishaji wa maana ndio msingi wa tamathali nyingi. Kanuni ya kijumla ya uhamishaji wa maana ni hii:

Maana ya kitamathali X inachukua nafasi ya maana ya kawaida Y iwapo X inahusiana na Y kwa njia fulani.

Vipengele vya uhamishaji wa maana tutakavyohusika navyo ni: sitiari, taashira, majazi, ishara na istihara. Tutagusia pia tashibiha na tashihisi; hata hivyo, inafaa tufahamu kuwa uhamishaji wa maana hauhusiki katika uundaji wa tashibiha.

2.5.1.1 Sitiari

Sitiari ni uhamishaji wa maana toka kitu au dhana moja hadi kitu au dhana nyingine. Vikoa vya maana vinavyohusika katika uhamishaji huu huwa vinatofuatiana - angalau kwa sifa-semantintiki moja ya msingi. Kinachohamishwa ni tabia au umbo au kazi ya kitu kwa kuihusisha na tabia au umbo au kazi ya kitu kingine. Mfano wa sitiari ni **Nyaki ni fisi**. Kwa kutoa kauli hii, hatumaanishi kuwa Nyaki amegeuka akawa fisi mnyama bali anafanana na fisi kitabia; kwa mfano, anaweza kuwa mlafi. Muundo wa sitiari unavyo vipengele vitatu: **kizungumzwa, kifananishi, na kiungo**. Kizungumzwa ni kitajwa; katika mfano wetu ni **Nyaki**. Kifananishi ni kitu kinachohusishwa na kizungumzwa; hapa ni **fisi**. Kiungo ni sifa ua tabia, n.k. "zinazounganisha" kizungumzwa na kifananishi; hapa ni **ulafi**.

Kuna sitiari za aina tatu; sahili, changamano, na pana. Sitiari sahili ni kama iliyokwishatajwa: **Nyaki ni fisi**. Sitiari hii ni ya moja kwa moja na ina kifananishi kimoja. Sitiari changamano huwa na vifananishi viwili au zaidi, vinavyochangia kutoa dhana mbalimbali juu ya kizungumzwa. Mfano wa sitiari changamano unatoka katika shairi "Azimio" la Kezilahabi. Ili kutupatia sura mbalimbali za kushindwa kwa Azimio la Arusha mshairi anasema:

Azimio sasa ni mabaki ya chakula
Kwenye sharubu za bepari
Kalamu inayovuja katika mfuko wa mwanafunzi
Vumbi zito
Baada ya ng'ombe kupita...

Mistari hii inavyo vifananishi vitatu: **mabaki ya chakula** ..., **Kalamu inayovuja**, na **Vumbi zito**... - vinavyorejelea kitu kile kile. Kinachosemwa hapa ni kwa kuwa sasa

Azimio halina manufaa yoyote (ni **mabaki ya chakula** - "limeliwa" na bepari; ni **kalamu inayovuja** - isiyoweza kuandika); tena ni kero (**vumbi zito**). Picha tunayopata kuhusu kushindwa kwa Azimio imechangamana.

Sitiari pana ni ile inayojengwa na semi nyingi za kisitiari na inaweza kuwa sehemu ya shairi, hadithi au tamthiliya, au inaweza kuwa msingi na kiunzi cha muundo wote wa shairi, hadithi au tamthiliya. Mfano wa sitiari pana ni shairi "Nimechoka" (katika diwani ya **Kichomi** ya Kezilahabi). Katika shairi hili kunachorwa picha fulani ya maisha inayotumia sitiari sahili, sitiari changamano, tashibiha (taz. Sehemu 2.5.1.3), n.k. Shairi zima ni sitiari pana ambamo picha ya msingi ni mtu anayening'inia kwenye "waya ngumu ya maisha" asiyojua mwanzo wala mwisho wake, ambayo imemkata vidole, n.k. n.k. Sitiari pana nyingi ni ngumu kueleweka, hata kwa watu wazima.

"mwanga", n.k. ambayo hutumika kuwakilisha utambuzi, ujuzi n.k. Au inaweza kuwa na msingi wa kitaashira, k.m. "kaburi", "jeneza", "fuvu" ambayo hutumika kuwakilisha kifo au mauti.

Istiara ni ishara pana ambamo masimulizi, wahusika, vitendo na mtiririko wake una maana ya moja kwa moja ambayo pia huwakilisha maana ya kitamathali. Mifano ni mingi sana katika fasihi za ulimwengu. Tutatoa mifano miwili tu kutoka kwenye fasihi ya Kiswahili: KUSADIKIKA na ADILI NA NDUGUZE. Katika KUSADIKIKA, Majivuno anawakilisha madhalimu na wapingamaendeleo wote, na Karama anawakilisha wapigania haki na wanamaendeleo wote. Mapambano baina ya wahusika hawa wawili yanawakilisha ukindani baina ya dhulumu na haki. Katika ADILI NA NDUGUZE, Adili anawakilisha wema na ndugu zake wanawakilisha ubaya, na msuko wa matukio katika hadithi unawakilisha mapambano baina ya wema na ubaya.

Baadhi ya tanzu za kifasihi-simulizi zimejikita kwenye msingi wa kiistiara, na huchukuliwa kuwa aina za istiara. Kwa mfano, ngano ni istiara kwa kuwa inawakilisha tabia, matendo na mawazo ya binadamu kwa kutumia wanyama, ndege, wadudu, mimea, n.k. kama wahusika. Ngano nyingi za namna hii tumezipokea kutoka kwa wahenga. Hata hivyo, zipo nyingine ambazo zimetungwa zama zetu kuelezea hali zetu. Mfano mzuri ni **Shamba la Wanyama** (iliyotungwa na George Orwell), inayobeba jinsi mfumo wa kijamaa ulivyokuwa ukijengwa huko Ulaya mashariki.

Istiara nyingine ya kifasihi-simulizi ni kigani au "mfano". Kipengele hiki kilitumiwa sana na Yesu. Mfano mmoja ni ule uhusio mpanzi (Marko 4:3-8) ambaye alipanda mbegu lakini baadhi zikaanguka kando ya njia, nyingine kwenye mwamba, na nyingine kwenye miiba, na zilizobaki kwenye udongo mzuri. Mbegu zilizomea, zikastawi na kutoa matunda mema ni zile zilizoanguka kwenye udongo mzuri tu. Kigani hiki kinaweza kupatiwa tafsiri mbalimbali kutegemea muktadha.

Kwa kumalizia sehemu hii, hebu tufikirie iwapo ni vizuri kutumia ishara na istiara katika vitabu vya watoto. Hakuna shaka yoyote kuwa ishara na istiara - hazifai kwenye Ngazi ya I. Kwenye Ngazi ya II, isitira (katika umbo la 'tashihisi pana') inaweza kuanza kutumika. Istiara za kifasihi-simulizi zitumikapo kwa uangalifu zinasaidia kukuza ubunifu wa mtoto.

Hata hivyo, inafaa ishara zote zisizo za kifasihi-simulizi ziepukwe - hasa kwa kuwa ni vigumu kwa mtoto wa ngazi I-III kupambanua baina ya maana ya moja kwa moja na maana ya kitamathali.

2.5.2.5 Uwasilishaji wa maana kwa njia iliyopotolewa

Hapa tujahusika na vipengele vitatu: kejeli, kikinzeni, na chuku/mubaalagha.

Kejeli ni usemi ambao maana yake ya moja kwa moja siyo iliyokusudiwa bali kinyume chake. Wasikilizaji au wasomaji hupata maana halisi ya kejeli kutokana na ukweli kwamba "kile kisemwacho" huwa kinapingana na ujuzi wao au hakilingani na hali halisi. Kwa mfano, fikiria mtu anayesema: "Bwana Juma ni mwema sana leo," na huku Bwana Juma katenda jambo lisilo jema. Bila shaka maana iliyokusudiwa hapa ni kinyume cha usemi huu, kwani fasili ya "wema" hailingani na kitendo cha Bwana Juma. Kejeli ni chombo cha ubeuzi. Mtu aitumiapo kuwasilishia maana hafanyi hivyo ili asifu, bali hufanya hivyo ili kubeua matendo fulani kwa kujificha nyuma ya maana ya moja kwa moja.

Kuna aina mbili za kejeli; sahili na pana. Kejeli sahili ni ile yenye usemi usio na sentensi nyingi. Kejeli pana ni mfuatano wa kejeli katika usemi au andiko ambao kusudi lake ni kubeua.

Mfuatano huo huwa ni sehemu ya muundo wa usemi au andiko hilo. Kejeli pana huwa ndio msingi wa ubeuzi katika fasihi.

Kipengele cha pili, kikinzi, ni kauli inayoonekana kujipinga yenyewe lakini ina maana kulingana na muktadha. Mifano ya kikinzi ni: **nipo lakini sipo, uhuru ni utumwa, ukweli ulio uwongo, n.k.**

Kipengele cha tatu ni mubaalagha au chuku. Mubaalagha ni usemi uliotiwa chumvi. Mifano ni: **mito ya machozi ilitiririka usoni pake, mlima wa ugali uliletwa; n.k.** Ni wazi kuwa kulinganisha machozi na mito ni kutia chumvi kupindukia; vivyo hivyo kulinganisha ugali na mlima. (Ni wa wazi pia kuwa mifano hii imejikita kwenye kanuni ya uhamishaji wa maana).

Vipengele hivi vyote huwasilisha maana kwa njia iliyopotolewa. Maana halisi ya kejeli ni kinyume cha maana ya moja kwa moja ya usemi; kikinzi huwalisisha maana kwa kutumia maneno au mafungu ya maneno yanayopingana; na maana ya moja kwa moja ya mubaalagha haikubaliki mpaka ipewe afsiri inayolingana na hali halisi. Kwa hiyo inafaa vipengele hivi vyote vipukwe kwenye Ngazi zote. Hata hivyo chuku inaweza kutumika katika fasihi-simulizi kwa kuwa kimsingi haipingani na matakwa ya ulimwengu wa kibunifu wa aina hiyo ya fasihi.

3.0 Vipengele vingine visivyo vya kisarufi

Uandishi bora hauanzia wala hauishii kwenye 'sarufi', yaani sentensi, vijenzi vyake na maana. Ili lugha katika matini iwe bora na ya kufaa, mwandishi hana budi kuzingatia vipengele vingine vya uandishi. Baadhi ya vipengele muhimu ambavyo tutavitaja na kuvizungumzia kidogo ni uwazi, uwekevu, na muwala.

3.1 Uwazi

Uwazi ni sifa iwezeshayo sentensi au aya au insha kuwasilisha maana iliyokusudiwa bila matatizo. Ili kutimiza takwa la uwazi mwandishi anatakiwa kufanya yafuatayo: kwanza, aielewe vizuri maana anayotaka kuwasilisha; pili agawe maana hiyo katika sehemu ndogo ndogo na kuziwasilisha kwa mtindo rahisi unaochukuana na ngazi ya welewa wa wasomaji waliolengwa. Kwa ngazi zinazohusika, uwazi maana yake ni ulinganu baina ya ngazi hizo na msamiati, vipengele vya kisarufi-maumbo, sentensi na ala nyingine za kuwasilishia maana. Utumiaji wa maneno magumu au yasiyowasilisha vizuri maana iliyokusudiwa; matumizi ya viambishi visivyoeleweka kwa urahisi, sentensi ndefu ndefu zilizokujamana, mpangilio usiofaa, uakifishi usiotosheleza, na vipengele vya maana visivyoeleweka kwa watoto walio kwenye ngazi hizo ni kinyume kabisa cha takwa la uwazi. Uwazi lazima uzingatiwe katika vitabu vya watoto kwa vile iwapo maandishi si wazi hayawezi kueleweka; na iwapo hayaeleweki, hayana mvuto. Hayafai.

3.2 Uwekevu

Uwekevu ni uwiano baina ya idadi ya maneno, sentensi au aya na kiasi cha maana kinachowasilishwa. Katika kuwasilisha maana iliyokusudiwa, mwandishi anapaswa kutumia maneno na sentensi zisizopungua wala kuzidi kiasi cha maana hiyo. Matini ni wekevu iwapo maana iliyokusudiwa inawasilishwa kwa maneno na sentensi zinazolingana na maana yenyewe. Utumiaji wa maneno, sentensi au aya nyingi kuwasilishia maana inayoweza kuwasilishwa kwa maneno na sentensi chache ni kinyume cha uwekevu.

Utumiaji usio wa lazima wa maneno mengi kuwasilishia kiasi kidogo cha maana ni tatizo la kawaida katika utungaji wa Kiswahili - magazetini, katika insha za wanafunzi na wanavyuo, n.k.

Kwa kawaida, tatizo hili hutokana na wahusika ama kutoifahamu kanuni ya uwekevu au, kama wanaifahamu, kutomakinika katika kuizingatia. Tatizo hili laweza kutatuliwa kwa kiasi kikubwa iwapo waandishi watazingatia mtazamo wa kihakiki kuhusu maandishi yao. Wasiridhike na rasimu ya kwanza ya maandishi yao. Waipitie ili wafanye marekebisho yanayohitajika. Marekebisho haya yanaweza kujumuisha: kuondosha maneno, mafungu, sentensi na hata aya zisizohitajika; kufupisha baadhi ya mafungu, sentensi au aya kwa kutumia ala mbalimbali za kisarufi; au kuziandika upya sentensi au aya zisizofaa.

Maandishi yenye matatizo mengi ya uwekevu katika kuwasilisha maana hayana mvuto, au kama upo ni wa kiwango cha chini. Kwa hiyo hayawafai watoto.

3.3 Muwala

Muwala ni ufungamano wa matini. Ufungamano huu hutokana na

- (i) mpangilio mzuri wa mawazo, na
- (ii) ala za kiisimu za ushikamani.

3.3.1 Mpangilio mzuri wa mawazo

Mpangilio mzuri wa mawazo ni takwa kuu la uandishi wowote ule. Mawazo ambayo hayakupangwa vizuri hayasomeki kwa urahisi, na hayana mvuto. Ili kutimiza takwa hili la uandishi mwandishi hana budi kujiandaa vizuri kabla ya kuanza kuandika. Maandalizi muhimu ambayo anatakiwa kuyafanya ni pamoja na kuijua vizuri maana anayotaka kuiwasilisha na kuvipanga vipengele vya maana hiyo katika mpangilio ulio na mantiki kulingana na utanzu unaohusika. Na anapoanza kuandika ahakikishe kuwa sentensi zinatiririka vizuri katika aya; kusiwe na mapengo kati ya sentensi na sentensi.

Kadhhalika, aya zitiririke vizuri katika matini; toka aya ya kwanza hadi ya mwisho kuwe na mkufu wa utungamano wa mawazo katika matini. Iwapo mwandishi anaandika shairi au wimbo, basi ahakikishe kuwa mistari inatiririka vizuri katika ubeti, na kwamba mtiririko wa shairi au wimbo mzima toka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho hauna mapengo.

3.3.2 Ala za ushikamani

Ufungamano wa matini hautokani na mpangilio mzuri wa mawazo tu. Vipashio vikuu vya kuwasilishia maana kwenye kiwango cha matini, yaani sentensi na aya (au mstari na ubeti katika shairi), lazima "viunganishwe" ili mawazo yatiririke vizuri baina ya sentensi na sentensi na baina ya aya na aya (na katika ushairi baina ya mstari na mstari, na baina ya ubeti na ubeti). Kazi ya "kuunganisha" vipashio hivyo hufanywa na ala za ushikamani. Ushikamani hutumia ala tano: urejezi, ubadala, uondoshaji, uunganishaji na msamiati. (Taz. Halliday na Hasan 1976). Kwa kutumia ala hizi, kila sentensi na aya (isipokuwa ya kwanza) "huunganishwa" na sentensi na aya moja au zaidi iliyotangulia. Kwa kuwa ushikamani ni uwanja mpana na ala zake zina vipengele vingi, hapa tutatoa fasili na mifano michache tu ya ala hizo.

Tuanze na ushikamani wa urejezi. Huu ni uhusiano unaojumuisha vionyeshi (huyu, hawa, huyo, n.k.), vimilikishi (yangu, yake, n.k.), viwakilishi-nafsi (mimi, wewe, yeye n.k. pamoja na viambishi-wakilishi 9-) ni-, u-/ku-, a-/mu-, n.k.), n.k. Urejezi huhusisha vipengele viwili vya kiisimu vile kwamba kimoja hukirejelea kingine ili kipatiwe fasiri kieleweke. Tuangalie mfano huu:

Watu wengine hawapendi nyama mbichi. Hawa hupenda nyama iliyopikwa.

Katika mfano huu, ili kupata fasiri ya **hawa** katika sentensi ya pili, lazima kurejelea **watu wengine** katika sentensi iliyotangulia. Uhusiano baina ya vipengele hivi ni miongoni mwa mambo yanayozifanya sentensi hizo zishikamane.

Ala ya pili ya ushikamani ni ubadala. Huu ni uhusiano baina ya vipengele vya kiisimu vile kwamba kile kinachofuata chenzie ni kabadala cha kinachotangulia. Ushikamani wa namna hii unahusu virai-vitenzi katika Kiswahili. Angalia mfano huu:

Mwanafunzi alidhani **kuwa atashinda mitihani yote**.
Mwalimu hakudhani **hivyo**.

Katika mfano huu, **hivyo** ni kabadala cha **kuwa atashinda mitihani yote**. Ili kupata tafsiri ya **hivyo** lazima kurejelea kishazi hicho katika sentensi iliyotangulia. Uhusiano baina ya vipengele hivi unachangia katika kuzifanya sentensi hizo zifungamane.

Ala ya tatu ni udondoshaji. Udondoshaji unatofautiana na ubadala kwa vile badala ya kuwepo kabadala kuna ziro au kapa. Hata hivyo tafsiri ya vijenzi vinavyohusika iko wazi. Tutazame mfano huu:

Kitabu changu hakivutii. **Chako** kinavutia.

Katika mfano huu, ili kupata fasiri ya **chako** katika sentensi ya pili, lazima kurejelea neno **kitabu** katika sentensi iliyotangulia. Ni wazi kuwa uhusiano baina ya **chako** na **kitabu** ni kiungo muhimu baina ya sentensi hizo.

Ala ya nne ni uunganishaji. Vitabu vya sarufi vinatueleza kwamba **kiunganishi** ni aina mojawapo ya maneno, na hufanya kazi ya kuunga na kuhusisha maneno, mafungu ya maneno, vishazi na sentensi.

Kuna aina mbili za viunganishi: viunganishi-ambatanishi (k.m.: na, lakini, au, wala) ambavyo huunga vipashio vyenye hadhi sawa kisarufi, na viunganishi-tegemezaji (k.m.: baada ya, ingawa, kwa sababu, n.k.) ambavyo hushusha hadhi vishazi (kuvifanya vishazi-tegemezi) na kuviunganisha na vishazi vikuu.

Lakini licha ya kuunganisha vipashio vilivyo katika sentensi, viunganishi pia hutumika hasa mwanzoni mwa sentensi au aya kubainisha uhusiano wa sentensi au aya hiyo na sentensi au aya iliyotangulia. Baadhi ya mambo yanayoashiriwa na viunganishi katika dhima hii ni: (i) nyongeza ya wazo (k.m.: pia, zaidi ya hayo, kadhalika, aidha, tena, vile vile, n.k.), (ii) ulinganuzi (k.m. lakini, kinyume chake, ingawaje, hata hivyo, n.k.), (iii) uhusiano wa kiwakati (k.m.: baadaye, punde si punde, wakati huo huo, kabla (ya), mwishowe, n.k.); (iv) hitimisho (k.m.: kwa ufupi, hatimaye, mwishowe, kwa muhtasari, kwa kumalizia, kwa hiyo, kutokana na hayo, n.k.), n.k. Hapa hatuna nafasi ya kutoa mifano ya matumizi ya viunganishi hivi. Ila tutachukulia kuwa dhima yake inaeleweka kwa maandishi; na kama haieleweki kwa baadhi yao, basi wanapaswa kuanza kujifunza matumizi bora ya viunganishi ili maandishi yao yatiririke vizuri.

Ala ya mwisho ya ushikamani ni ile ihusuyo msamiati. Ushikamani huu wahuu marudio ya neno lile lile, kisawe au kishabihi, neno-jumuishi au kinyume cha neno lilitangulia, maneno yaliyo kwenye seti moja au mpangilio maalumu, n.k. (Taz. Halliday na Hasan 1976). Hapa tutatoa mfano mmoja tu:

Nyamizi **anaangua machungwa sasa**.
Aliangua maembe mengi jana.

Maneno yaliyo katika herufi nzito katika sentensi ya kwanza yanahusiana na yale yaliyo katika herufi nzito katika sentensi ya pili. Shina **-angua** limerudiwa katika sentensi ya pili; na neno **machungwa** na **maembe** yanahusiana kwa vile yote ni matunda; yako kwenye kikoa hicho cha maana; **sasa** na **jana** yanahusiana kwa vile yaashiria wakati - yako katika kikoa kimoja cha maana. Hapana shaka yoyote kuwa uhusiano baina ya maneno hayo unafanya kazi ya kuzishikamanisha sentensi hizo.

Kutokana na hayo machache tuliyoyazungumzia ni wazi kuwa ala za urejezi, ubadala, udondoshaji, uunganishaji, na msamiati ni muhimu sana katika kuyafanya maandishi yawe na utungamano. Ala hizi zote hushiriki katika kuzifuma sentensi zikaunda aya na aya zikaunda matini inayotiririka vizuri. Ila jambo la kuzingatia ni kutokiuka kanuni ya uwekevu katika matumizi ya ala hizi. Tusiyasokomeze maandishi kwa ushikamani usiohitajika. Tuhakikishe tu kuwa uhusiano baina ya sentensi na sentensi, na baina ya aya na aya umeonyeshwa na angalau ala moja ya ushikamani. Hili litatosha kuhakikisha mtiririko wa kimantiki wa matini.

4.0 Hitimisho

Lugha inayofaa katika vitabu vya watoto yapaswa ilingane na ngazi zinazohusika.

Kwenye Ngazi ya I tutumie: maneno mafupi mafupi yenye kutamkika kwa urahisi, msamiati wa mguso ulio sanifu na rahisi, mafungu sahili, sentensi sahili, mafungu ambatano na sentensi ambatano. Tusitumie viambishi-ambatizi vigumu na viambishi-nyambuzi na sentensi ndefu; tusitumie ala za uwasilishaji wa maana ambazo si za moja kwa moja, k.m. nahau, sitiari, kejeli, n.k.

Kwenye Ngazi ya II tutumie: miundo na vipengele vyote vilivyotumika kwenye Ngazi ya I, viambishi-nyambuzi sahili (k.m. -fany-i-a; -let-e-a), maneno dhahania machache yanayohusiana na mazingio ya watoto, sentensi ambatano na sentensi changamano zisizo ngumu. Tusitumie viambishi-nyambuzi vilivyo kwenye mfuatano (k.m. fany-i-an-a), viambishi-ambatizi vigumu (k.m. mfuatano: -nge-...nge-), sentensi ndefu ndefu, na ala za uwasilishaji wa maana ambazo si za moja kwa moja isipokuwa tashibiha na 'tashihisi pana'.

Kwenye Ngazi ya III tutumie: miundo na vipengele vyote vilivyotumika kwenye ngazi zilizotangulia, viambishi-ambatizi na viambishi-nyambuzi, msamiati wa mguso na dhahania (kulingana na mahitaji), miundo ambatano na changamano, na sitiari sahili. Sentensi zinaweza kuwa ndefu kuliko Ngazi ya I-II lakini zisiwe ndefu sana. Tusitumie ala zozote za uwasilishaji wa maana zitakazomfanya mtoto asiyaelewe waziwazi maudhui.

Mbali ya hayo, tumejadili vipengele vingine visivyo vya kisarufi lakini ambavyo ni muhimu katika uandishi. Hivi ni uwazi, uwekevu, na muwala. Kwa mtazamo wa kiuandishi, mwandishi hana budi kuvizingatia vipengele hivi ili andiko lake liweze kuwaelea na kuwavutia walengwa.

Kwa kumalizia, ni vizuri kusisitiza kuwa yote yaliyosemwa hapa yafaa yachukuliwe kuwa ni mwongozo tu. Jambo muhimu zaidi ni kwa mwandishi kuandika. Baada ya kuandika afanye marekebisho kwa kutumia wembe mkali wa kihakiki - bila kujihurumia. Kisha awapatie watoto walio kwenye ngazi aliyoilenga wasome andiko lake, watoe maoni yao. Hapana shaka kwamba kuwashirikisha watoto wa ngazi zinazohusika kutampatia mwandishi mwanga zaidi juu ya "lugha inayofaa" katika vitabu vinavyowahusu.

MAREJEO

- Ashton, E.O. 1947. **Swahili Grammar**. London: Longman.
- Dale, P.S. 1972. **Language Development: Structure and Function**. Hinsdale, Illinois: The Dryden Press, Inc.
- Halliday, M. & R. Hasan 1976. **Cohesion in English**. London: Longman.
- Kahigi, K.K. 1976. **Sitiari: Uhamishaji wa Maana** (Makala)
- Kapinga, M.C. 1983. **Sarufi-Maumbo ya Kiswahili Sanifu**. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI), Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Khamis, A.M. 1991. "Miundo na jinsi ilivyotumika katika vitabu vya kiada - shule za msingi". Katika Legere, K. (Mhariri) 1991:317-30.
- Leech, G. 1969. **A Linguistic Guide to English poetry**. London: Longman.
- Leech, G. 1974/1981. **Semantics**. London, etc.: Penguin.
- Legere, K. 1991. "Ujuzi na matumizi ya Kiswahili miongoni mwa wanafunzi wa shule kadhaa za msingi Wilaya ya Kondoza (Tanzania)". Katika Legere K. (Mhariri) 1991:217-42.
- Legere, K. (Mhariri) 1991. **The Role of language in Primary Education in Eastern Africa with special reference to Kiswahili** ZED, Bonn, Germany.
- Polome, E. 1967. **Swahili language Handbook**. Washington, D.C., Center for applied Linguistics.
- Strickland, R.G. 1966. **The Language Arts in the Elementary School**. Boston: D.C. Heath & Co.
- TUKI 1981. **Kamusi ya Kiswahili Sanifu**, DSM: TUKI & O.U.P.
- TUKI 1990. **Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha**, DSM: TUKI UNESCO na SIDA.
- Wizara ya Elimu, 1969. **Mihtasari ya Mafundisho ya shule ya Msingi: Muhtasari wa Mafundisho ya Kiswahili**.

Nyongeza: Istilahi zilizotumika

Chuku/mubaalagha	-	hyperbole
hali endelefu	-	progressive aspect
ishara	-	symbol
istiara	-	allegory
kejeli	-	irony
kiambishi-ambatizi	-	inflectional affix
kiambishi-nyambuzi	-	derivational affix
kigani/mfano	-	fable
kikinzani	-	paradox
kisawe	-	equivalent; synonym
majazi	-	synecdoche
msamiati wa mguso	-	concrete vocabulary
msamiati dhahania	-	abstract vocabulary
matini	-	text (spoken or written)
maudhui	-	content
muwala	-	coherence
ngano	-	fable
njeo	-	tense
simo	-	slang
sitiari	-	metaphor
taashira	-	metonymy
tashi biha	-	simile
tashihi si/uhaishaji	-	personification
uakifishi	-	punctuation
uambatanishaji	-	coordination
uambatizi	-	inflection
uambishaji	-	affixation
ubadala	-	substitution
ubeuzi	-	satire
udondoshaji	-	ellipsis
uhamishaji wa maana	-	semantic transfer
ukamilishaji/ujalizishaji	-	complementation
unyambuzi	-	derivation
urejezi	-	reference
urudufishaji	-	reduplication
ushikamani	-	cohesion
utegemezaji	-	subordination
uunganishaji	-	conjunction
uwazi	-	clarity
uwekevu	-	economy (e.g. of expression)
viambatanishaji	-	coordinators
vitegemezaji	-	subordinators